

УДК 911.3-502.8

ՇԻՐԱԿԻ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐԻ
ՌԵԿՐԵԱՑԻՈՆ ՀԻՄՆԱԽՆՊԻՐՆԵՐԸ

Լ. Մ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ^{1,2*}, Վ. Մ. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ²

¹ ԵՊՀ սերվիսի ամբիոն, Հայաստան

² ԳՊՄԻ պատմության ամբիոն, Հայաստան

Հոդվածում Շիրակի մարզում գտնվող երկու պատմամշակութային հուշարձանների, Մարմաշենի վանական համալիրի և Տիրաշեն հնավայրի օրինակով, դիտարկվել են մեծաթիվ ռեկրեանտների այցելությունների արդյունքում առաջացած հիմնախնդիրները: Հաշվարկվել է տարածքի օպտիմալ ծանրաբեռնվածությունները:

Keywords: the historical architectural monument, recreation, nature, tourism, landscape.

Ներածություն: ՀՀ անկախության տարիներին գրանցված զբոսաշրջության զարգացման հետևանքով Հայաստան այցելող զբոսաշրջիկների թիվը գերազանցում է 1,1 միլիոնը, ինչը զգալիորեն նպաստում է տնտեսական աճին: Զբոսաշրջիկների որոշ մասը այցելում է նաև Շիրակի մարզ, որտեղ զբոսաշրջային կարևոր օբյեկտներից են հանդիսանում պատմամշակութային հուշարձանները: Ըստ ՀՀ կառավարության կողմից հաստատված ցանկի, Շիրակի տարածքում պատմամշակութային անշարժ հուշարձանների թիվը 2349 է (միայն Գյումրիի տարածքում պատմամշակութային հուշարձանների թիվն անցնում է 1000-ից), իսկ պետական սեփականություն համարվող և օտարման ոչ ենթակա հուշարձանների ցուցակում ներառված է 1051-ը [1]: Չնայած հուշարձանների մեծաթիվ լինելուն, հատկապես Գյումրիից դուրս զբոսաշրջիկներին գրավում են մի քանի նշանավոր օբյեկտներ, որոնց տարածքում էլ կարող են առաջանալ որոշակի հիմնախնդիրներ:

Հոդվածում ներկայացված հետազոտությունները կատարվել են Ախուրյանի միջին հոսանքում՝ Մարմաշեն վանական համալիրի շրջակայքում:

Հետազոտման նյութը և մեթոդիկան: Ախուրյանի հովտի այս հատվածը առանձնանում է պատմամշակութային հուշարձանների առատությամբ, բնական լանդշաֆտների յուրահատկությամբ և տեսարանների բարձր գեղագիտական արժեքով: Գետահովտի մոտ 10 կմ հատվածը կարող է օգտագործվել ինչպես պատմամշակութային (ճանաչողական) զբոսաշրջության, այնպես էլ էկոզբոսաշրջության համար: Կարելի է Ախուրյանի այս հատվածը դիտել որպես մեկ ընդհանուր միասնություն և ներկայացնել որպես զբոսաշրջային կարևոր դեստինացիա: Մարմաշենի վանական համալիրը գտնվում է Գյումրիից 10 կմ հեռավորության վրա, այն իր մեջ ներառում է 4 եկեղեցիներ, գավիթ, գերեզմանոց և այլ շինություններ: Գլխավոր եկեղեցին՝ Սբ. Կաթողիկեն՝ հայկական եկեղեցաշինության լավագույն

* E-mail: mLevon2003@mail.ru

օրինակներից մեկը, կառուցվել է 988–1029 թթ. Վահրամ Պահլավունու կողմից: Ենթադրվում է, որ այն կառուցել է Տրդատ ճարտարապետը, ինչն ավելի է մեծացնում հուշարձանի զբոսաշրջային արժեքը և այցելությունների քանակը:

Եկեղեցու գավիթը քառասյուն է (չի պահպանվել), ծառայել է որպես տապանատուն, այստեղ է Վահրամ Պահլավունու գերեզմանը: Գավիթի արևմտյան մասում պահպանվել են վանքի ջրնուղի որոշ հատվածներ: Երկրորդ եկեղեցին կիսավեր վիճակում է, տեղադրված է Կաթողիկեից հյուսիս, մոտավորապես 15 մ հեռավորության վրա: Երրորդը՝ կառուցված է 19-րդ դարում, գլխավոր եկեղեցուց հարավ 20 մ հեռավորության վրա: Չորրորդ եկեղեցին, որը պեղվել է 1954–1956 թթ. ընթացքում, գտնվում է համալիրի հարավարևմտյան մասում: Եկեղեցին շրջանաձև, զվարթնոցատիպ է, ներսից ունի քառախորան կառուցվածք, ենթադրաբար կառուցվել է 11-րդ դարում:

Մարմաշենի վանական համալիրի մեջ է մտնում նաև Փոքր վանքն իր գերեզմանոցով, որտեղ ամփոփված է Վահրամ Պահլավունու կնոջ՝ Սուփիայի աճյունը: Համալիրի պահպանման գոտին զբաղեցնում է 6,4 հա, որից 1 կմ հարավ-արևելք տարածվում է ճանաչողական զբոսաշրջության համար մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող Տիրաշեն բնակատեղին: Այստեղ ժայռի վրա պահպանվում է ուրարտական սեպագիր արձանագրություն, որը վերագրվում է ուրարտական Արգիշտի I թագավորին: Կարելի է ենթադրել, որ պատմական անցյալում այստեղ եղել է հոծ բնակչություն, ինչի մասին են վկայում 5 կմ շառավղով տարածքում 10 ամրոցների մնացորդների առկայությունը [2]:

Անկասկած, Մարմաշեն–Տիրաշենի հատվածը հանդիսանում է ոչ միայն Շիրակի մարզի, այլև հանրապետության բնապատմական և զբոսաշրջային-ռեկրեացիոն յուրահատուկ օբյեկտներից մեկը: Ըստ մոտավոր հաշվարկների Մարմաշենի վանական համալիր տարեկան այցելում են հազարավոր մարդիք, որոնց մեծ մասը ներքին զբոսաշրջիկներ են, և այս թիվն ունի աճման միտում:

Զբոսաշրջիկների նման հոսքի առկայությունը սահմանափակ տարածքի վրա կարող է առաջացնել երկրաբնապահպանական որոշակի խնդիրներ: Պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ Մարմաշեն–Տիրաշեն համալիր այցելող տեղացիների մեծ մասը այստեղ անցկացնում է միջինը 8 ժ, իսկ այցելությունն ուղեկցվում է ճաշկերույթով, ակտիվ հանգստի տարատեսակներով:

Հողվածի շրջանակներում իրականացված հետազոտությունների գլխավոր նպատակներից մեկն է պարզել թույլատրելի ծանրաբեռնվածությունների չափը Մարմաշենի հանգստի գոտու սահմաններում:

Ճիշտ կազմակերպված ռեկրեացիոն համալիրում, բնական լանդշաֆտը ներդաշնակորեն կապակցվում է պատմամշակութային հուշարձանի հետ: Հույժ կարևոր է նաև ճիշտ պլանավորված ճանապարհաարահետային համակարգը և ենթակառուցվածքային մյուս բաղադրիչները: Նման բնապատմական համալիրները առանձնանում են մեծ կենսաբազմազանությամբ, գեղագիտական բարձր-արժեքությամբ, ինչպես նաև զգալի կայունությամբ:

Ռեկրեացիոն գործունեության արագ զարգացմանը զուգընթաց առաջանում են բնապատմական համալիրների պահպանության որոշակի հիմնախնդիրներ՝ որոնց լուծումը սերտորեն կապված են տարածքի ռեկրեացիոն տարողունակության որոշման հետ [3]:

Ռեկրեացիոն ծանրաբեռնվածությունն այն ցուցանիշն է, որը ցույց է տալիս զբոսաշրջության և հանգստի այլ տեսակների ինտեգրալ ազդեցությունն ինչպես բնական համալիրի, այնպես էլ պատմամշակութային հուշարձանների վրա: Այն պայմանավորված է մի քանի գործոններով, որոնցից առավել կարևոր է համարվում ռեկրեացիայի տեսակը, ռեկրեանտների թիվը, ինչպես նաև միավոր տարածքի վրա մարդկանց գտնվելու տևողությունը [4]:

Կատարվել է գիտական գրականության վերլուծություն, դաշտային հետազոտական աշխատանք:

Մեր կողմից, Մարմաշեն–Տիրաշեն բնապատմական համալիրի այցելուների թիվը հաշվարկվել է հետևյալ բանաձևով [5]

$$A_{\text{միջ}} = \frac{TMK}{10\Sigma_1\Sigma_i}, \quad (1)$$

որտեղ $A_{\text{միջ}}$ -ը՝ այցելուների միջին թիվն է; M -ը՝ հետիոտն այցելուների թիվն է; K -ն՝ այցելուների փոփոխականության գործակիցը, ապրիլ, մայիս, սեպտեմբեր հոկտեմբեր ամիսներին այն հավասար է “2”-ի, իսկ հունիս, հուլիս, օգոստոս ամիսներին՝ “3”-ի; T -ն՝ այցելությունների միջին տևողությունն է, σ ; Σ_1 -ն՝ Մարմաշեն–Տիրաշեն համալիրի տարածքում գտնվող ճանապարհների (արահետների) ընդհանուր երկարությունը, km ; Σ_i -ն՝ այցելությունների հաշվառման գումարային տևողությունը, σ ; 10-ը՝ հեկտարների փոխանցման գործակիցը:

Տարածքի բնական լանդշաֆտները միմյանցից խիստ տարբերվում են ըստ ռելիեֆային ծանրաբեռնվածության նկատմամբ կայունության, ինչը զգալիորեն պայմանավորված է հողերի առանձնահատկությամբ, որտեղ գլխավոր հատկանիշը կնճիկային կազմն է: Հավասարում (1)-ով կատարված հաշվարկների հիման վրա կարելի է կազմել նաև այցելությունների և հողի խտության կապի գրաֆիկ:

Բնական լանդշաֆտը հանդիսանում է Մարմաշեն–Տիրաշենի և Ախուրյանի ամբողջ հովտի գլխավոր ռելիեֆային բաղադրիչներից մեկը: Երկրաբանական առումով, Ախուրյան գետի այս հատվածը ձևավորվել է չորրորդական ժամանակաշրջանում: Հրաբխային գործունեության արդյունքում այստեղ ձևավորվել են սև տուֆի հզոր շերտեր, որոնք ծածկված են բավականին հզոր կարբոնատային հողմահարման կեղևով [6]:

Համալիրի շրջանում տարածվում են թույլ կրագերծված սևահողեր, որոնց բնորոշ առանձնահատկություններից են հումուսի մեծ պարունակությունը, ծանր մեխանիկական կազմը [7]: Թեք լեռնալանջերի վրա դրանք մասամբ էրոզացված են: Ախուրյանի հովտի Մարմաշենի հատվածում տարածվող հողերը լեռնալանջերի վրա մեծ մասամբ կմախքային կառուցվածքի են, ծածկված տրազանտային համակեցություններով:

Բնական լանդշաֆտի յուրահատկությունը զուգակցվելով պատմական հուշարձանների առատությամբ նպաստում է զբոսաշրջիկների և ռելիեֆատների մեծ հոսքի ձևավորմանը համեմատաբար փոքր տարածքի վրա:

Մարմաշեն–Տիրաշեն բնապատմական տարածքի այցելուների թիվը որոշելու համար, կատարվել են սեզոնային և շաբաթվա օրերի հաշվարկներ, դրանք միջինացված ցուցանիշներ են և տալիս են այցելուների թվի մոտավոր պատկերը: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ բնապատմական համալիրի այցելությունների հիմնական մասը տեղի է ունենում տարվա տաք ժամանակահատվածում, հաշվարկներն իրականացվել են ապրիլ–հոկտեմբեր ժամանակահատվածում: Կարևոր է նաև այցելուների թիվը ըստ շաբաթվա օրերի: Այդ պատճառով հաշվարկը կատարվել է յուրաքանչյուր ամսում՝ մեկ շաբաթվա ընթացքում: Ստացված արդյունքները ներկայացված են աղյ. 1-ում:

Հաշվարկի համար անհրաժեշտ ճանապարհային (արահետային) ցանցի տվյալները ստացվել են 1:10000 մասշտաբի տեղագրական քարտեզից՝ կորվիմետրի օգնությամբ: Գնապարհային ցանցի ընդհանուր երկարությունն ուսումնասիրվող տարածքում կազմել է 4,3 km : Կարևոր ցուցանիշ է նաև այցելությունների տևողությունը: Մոլորաբար Մարմաշեն–Տիրաշենի հատվածում դրանք տեղի են ունենում հետիոտն, էքսկուրսավարի ուղեկցությամբ: Նման դեպքերում այցելության տևողությունը կարող է հասնել 4–5 σ : Ավելի երկարատև են հանգստի նպատակով

այցելությունները՝ մինչև 8–9 ժ: Հաշվարկի համար, զբոսաշրջային այցելությունների տևողությունը հաշվարկվել է 4,5 ժ սահմաններում, իսկ ռեկրեանտների համար՝ 8,5 ժ: Միջին տևողությունը՝ 6,5 ժ: Այցելությունների հաշվառման գումարային տևողությունը՝ 6 ժամ:

Աղյուսակ 1

Ռեկրեանտների թվի հաշվառումը և դինամիկան

Շարաքվա օրեր	Ապրիլ		Մայիս		Հունիս		Հուլիս		Օգոստոս		Սեպտեմբեր		Հոկտեմբեր	
	Մ*	Տ**	Մ	Տ	Մ	Տ	Մ	Տ	Մ	Տ	Մ	Տ	Մ	Տ
Երկուշաբթի	5	3	7	2	15	10	26	18	28	17	20	10	11	5
Երեքշաբթի	8	5	9	2	13	7	22	20	25	18	22	11	15	5
Չորեքշաբթի	10	7	6	5	16	6	25	21	27	16	21	9	17	7
Հինգշաբթի	11	10	7	8	16	8	27	20	33	20	19	12	20	6
Ուրբաթ	13	11	14	3	20	9	31	23	39	23	21	15	22	10
Շաբաթ	21	14	19	15	31	16	44	30	47	30	33	19	25	12
Կիրակի	32	15	28	18	38	22	68	33	71	35	41	26	29	11
Այցելուների միջին թիվը մեկ շաբաթում	100	65	90	53	149	78	243	165	270	159	177	102	139	56
Այցելուների միջին թիվը ամսում	400	260	360	212	596	312	972	660	1080	636	708	408	556	224

* Մարմաշեն; ** Տիրաշեն:

Հետազոտության համար առանձնացված տարածքի չափը կազմում է 5 հա, որից 3 հա՝ Մարմաշենի վանական համալիրի, իսկ 2 հա՝ Տիրաշենի հնավայրի շրջակայքում: Չնայած, ինչպես արդեն նշել ենք, Մարմաշենի պահպանության գոտին կազմում է 6,4 հա, մեր կողմից նպատակահարմար է համարվել հաշվարկները կատարել 3 հա համար, որն առավել ինտենսիվ է օգտագործվում ռեկրեանտների կողմից:

Ցուցանիշն, որն լիարժեքորեն պատկերում է տվյալ ոլորտի գործունեության հետևանքով բնական համալիրների վրա տեղի ունեցող ազդեցությունը և դրա հետևանքները, անվանում են ռեկրեացիոն ծանրաբեռնվածություն (ՌԾ): Ըստ էության սա ինտեգրալ ցուցանիշ է, որը ձևավորվում է հանգստի տեսակի, հանգստացողների թվի և տվյալ տարածքում անցկացրած ժամանակի հիման վրա:

ՌԾ թույլատրելի ցուցանիշի ստացման համար կիրառվել է հետևյալ բանաձևը. $A_{\text{միջ}} \cdot S = \text{մարդ/հա/օր}$, որտեղ S -ը՝ դեստինացիոն օբյեկտի զբաղեցրած մակերեսն է:

Հետազոտության արդյունքում ստացված տվյալները ներկայացված են աղյ. 2-ում:

Աղյուսակ 2

Ռեկրեացիոն ծանրաբեռնվածության հաշվարկը (մարդ/հա/օր)

Դեստինացիոն օբյեկտը	Ամիսներ						
	Ապրիլ	Մայիս	Հունիս	Հուլիս	Օգոստոս	Սեպտեմբեր	Հոկտեմբեր
Մարմաշեն	168	156	252	420	468	300	240
Տիրաշեն	72	64	88	192	184	120	64

Եզրակացություն: Հետազոտությունը թույլ է տալիս բացահայտել Մարմաշեն–Տիրաշեն բնապատմական տարածքի ՌԾ-ի չափը, ինչը կարևոր է նրա արդյունավետ օգտագործման և հետագա զարգացման համար:

Ըստ ստացված տվյալների համեմատական վերլուծության, ինչպես Մարմաշենի, այնպես էլ Տիրաշենի բնապատմական համալիրների շրջանում, հատկապես ամառային ամիսներին ՌԾ ցուցանիշները էականորեն գերազանցում են թույլատրելի ցուցանիշը, որոնք կազմում են 12 մարդ/օր, իսկ մեկ ամսվա համար՝ 48 մարդ/հա [8]:

ՌԾ առավելագույնն է հուլիսին, երբ թույլատրելի ցուցանիշը գերազանցվում է մոտ 10 անգամ: Հատկապես մեծ է ծանրաբեռնվածությունը Մարմաշենի վանական համալիրի հարակից 1 հա մակերեսով տեղամասի վրա, որտեղ առանձին հատվածներում հողաբուսական ծածկույթը հասնում է դիգրեսիայի 3-րդ աստիճանի:

Գարնանը ռեկրեանտների թվի նվազումը պայմանավորված է տեղումների մեծ քանակությամբ: Խոնավ գրունտն և հողաբուսական ծածկույթը առավել անկայուն են տրորման և ռեկրեացիոն այլ գործունեության նկատմամբ, ինչի պատճառով բնական համալիրի վրա մարդու թողած ազդեցությունը մնում է բավականին մեծ, չնայած գարնանն, այցելուների թիվը գտնվում է գրեթե նորմալի սահմաններում:

Խիստ անհրաժեշտություն կա կարգավորելու նշված զբոսաշրջային դեստինացիաների տարածքում ինչպես օրական, այնպես էլ սեզոնային հոսքերը, ինչը դրական ազդեցություն կունենա և պատմաճարտարապետական հուշարձանների, և բնական էկոհամակարգի վրա:

Ստացվել է՝ 23.09.2016

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. ՀՀ կառավարության որոշում (09.09.2004թ. № 1270-Ն). ՀՀ Շիրակի մարզի պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակը հաստատելու մասին:
<http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=12877>
2. **Հարությունյան Ս.** Վահրամաբերդ-Մարմաշեն-Տիրաշենի պատմությունից: Պատմաբանա-սիրական հանդես, 2008, № 3, էջ 110–120:
3. **Մարտիրոսյան Լ.Մ.** Ռեկրեացիոն աշխարհագրություն: ՄԻՄ տպագրատուն, Վանաձոր, 2014 թ., էջ 39:
4. **Голубева Е.И., Король Т.О., Сорока А.Ю.** Инструменты ландшафтного планирования для регулирования рекреационных нагрузок (на примере музея-заповедника Коломенское г. Москва). Туризм и рекреация: фундаментальные и прикладные исследования. СПб., 2011, с. 359–368.
5. Временная методика определения рекреационных нагрузок на природные комплексы при организации туризма, экскурсий, массового повседневного отдыха и временные нормы этих нагрузок. М.: Гослесхоз СССР, 1987, 34 с.
6. **Մարտիրոսյան Լ.Մ., Պողոսյան Գ.Ա., Նահապետյան Ա.Գ., Վալեսյան Լ.Հ.** Շիրակի մարզի գյուղատնտեսության աշխարհագրություն: Եր., ՀՀ ԳԱԱ “Գիտություն” հրատ., 2000, էջ 73:
7. Հայկական ՄՍՀ գեոմորֆոլոգիան: Եր., ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1986, էջ 123:
8. Временная методика определения рекреационных нагрузок на природные комплексы при организации туризма, экскурсий, массового повседневного отдыха и временные нормы этих нагрузок.
<http://docs.cntd.ru/document/9033131> 12.09.2016

Л. М. МАРТИРОСЯН, В. М. АБРАМЯН

РЕКРЕАЦИОННЫЕ ПРОБЛЕМЫ АРХИТЕКТУРНЫХ
ПАМЯТНИКОВ ШИРАКА

Резюме

В статье рассматриваются проблемы рекреационного природопользования на примере двух историко-культурных памятников на территории Ширакского марза РА – Мармашенского монастыря и Тирашенского археологического комплекса. В результате исследований была рассчитана оптимальная рекреационная нагрузка.

L. M. MARTIROSYAN, V. M. ABRAHAMYAN

PROBLEMS OF RECREATIONAL USE
OF SHIRAK ARCHITECTURAL MONUMENTS

Summary

The article deals with the problems of recreational use of natural resources based on the example of two historical and cultural monuments located (Marmashen Monastery, Tirashen archaeological complex) in the territory of Shirak Marz of the Republic of Armenia. As a result of the research the best recreational loads have been counted.